

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS ÉS SZOCIOLÓGIA

(Beszámoló a Magyar Szociológiai Társaság és a TIT Országos Elnöksége által 1988. április 5–6-án Kecskeméten megrendezett szociológiai vándorgyűlésről)

BERTA JUDIT*

A szociológia nem egyértelműen körülhatárolt diszciplína. Az „érett tudományokkal” szemben még nincsenek átfogó világértelmezései, kuhni értelemben vett paradigmái – csak különböző megközelítési módokról beszélhetünk. Abban rejlik előnye, hogy nem dogmatikus, hanem nyitott tudomány, nincsenek megmerevedett tanai és szigorúan vett határai. Ez a konferencia sem iskolák és tekintélyek dogmatikai vitája volt, hanem társadalomtudósok és politikusok nyitott eszmecsereje.

I. Paradigma-váltás

A paradigma T.S. Kuhn szerint a tudományos gyakorlat elfogadott mintája, amely magában foglalja az elméletet, az alkalmazást és a kutatási eszközöket is. Az adott tudományág általános rendezési, szervezési elvét jelenti, amely kutatásainak, vizsgálatainak fő irányait, érdeklődésének kereteit meghatározza.

Az első napon először elméleti problémák kerültek napirendre. A későbbiekben a hangsúly a szociológiának a társadalom aktuális problémái feltárásában betöltött szerepe felé toldott el.

Egy kialakuló új, elméleti paradigma csak általános társadalomelméletként teremthető meg majd meg, amely a történetiséget helyezi a tudományos gondolkodás középpontjába, mondotta Kulcsár Kálmán. A gazdaságtörténetben született meg az az átfogó elmélet (Wallerstein koncepciója az egységes világrendszer kialakulásáról), amely bár több ponton vitatható, általános társadalomtudományi értelmezési keretté válhat. (A centrum–periféria viszonyt kialakító globális folyamatok mellett ugyanilyen súllyal jelentkeznek ugyanis az egyes országok, területek egyedi sajátosságai is. Az általános fejlődési tendenciák reziduális sokféleséget takarnak.)

A társadalmi változások felgyorsulása az utóbbi pár száz évben Gerhard Lenski szerint oda vezetett, hogy egy „globális falu” épült ki a földön. A XX. század második felében a szociológiában is előtérbe került a változások tanulmányozása, megjelentek a különböző modernizációs és függőségi elméletek. A fejlődéseméletek kapcsán Lenski az „evolúciós ökológiáról” beszélt, melynek fő célja, hogy a világrendszer utóbbi tíz-húsz ezer éves fejlődését megértse, és eszközöket adjon az egyes társadalmak vizsgálatához. Ez az elmélet a társadalmat a természet egy részének tekinti, minek következtében az a környezetével együtt vizsgálendő, s az emberi természet (mint genetikai örökség) is figyelembe veendő. Ez utóbbit azonban ő is az elmélet vitatható pontjának tartja.

Stefan Novak a komparatív vizsgálatokról tartott előadást, amely, mint mondotta, egy módszer arra, hogy elméleteket verifikáljunk. Ennek során adatokat használunk fel közvetlenül (vagy másodlagos elemzéseken keresztül), amelyek több társadalomból (országból), vagy pedig több történelmi periódusból származnak. A komparatív vizsgálatoknál először is meg kell határozni, hogy a különböző igazolandó elméletek milyen fokban érvényesek. Az elmélet pontosan definiált fogalmakból logikailag felépített és igazolt állítások, tételek, törvények rendszere. Ezzel szemben akár a középfaájú, akár a rendszerelméleteket tekintjük, nem felelnek meg a tudományos elmélet kritériumainak – inkább megközelítéseknek nevezhetnénk őket. Ez egyaránt igaz az egyéni emberi viselkedést racionálisként avagy irracionálisként tételező megközelítésekre, s a társadalmi rendszerek egyensúlyi és konfliktusos megközelítésére. Mindegyik megközelítés tartalmaz viszont brilliáns magyarázó gondolatokat, s ezek kiindulási pontjai lehetnek egy tényleges

*Berta Judit tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Alföldi Kutatócsoport, Békéscsaba.

elmélet kidolgozásának. Tehát ha a szociológia fel akarja használni az összehasonlító vizsgálatok eredményeit, akkor ezeknek az „elméleteknek” először önmagukat kell korrigálniuk.

A szociológiának az a feladata, hogy megismerje a társadalmi valóságot, amennyire képes rá. A paradigma-váltás lényege (Kulcsár Kálmán szerint) az, hogy a szociológia eljutott odáig a megismerési folyamatban, hogy nem tudja a világot megismerni. Ezért ma inkább gyakorlati feladatokra kell összpontosítania. A szociológiát azok az empirikus ismeretek viszik előbbre, amelyeket általánosítani lehet, s így tudományos gyakorlati hasznót is tudnak produkálni. Az utóbbi évek egyik „legsikeresebb” kutatása a TBZ (társadalmi beilleszkedési zavarok) vizsgálata, amely a társadalom jelentős problémáiról, összefüggéseiről ad valós ismereteket, s a feltárt eredményeket nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati szakemberek is hasznosítani tudják. Természetesen fontos, hogy ismerjük helyüket a világban, s azokat a körülményeket, amelyek folytán a tényleges mai állapotok is létrejöhetnek.

II. A magyar szociológia hozzájárulása a magyar társadalom és gazdaság megismeréséhez

Jelen helyzetünk értékeléséhez elengedhetetlen az általános világjelenségek ismerete. Berend T. Iván a világ gazdaságának általános szerkezeti válságáról beszélt, amely minden technológiai rezsimváltás természetes velejárója. (A XIX. és a XX. század folyamán már három ilyen válság is lejajlott.) Ezt Magyarországon külön még alkalmazkodási válság is tetézi. Bár a válság pozitív (előremutató) jelenség, az alkalmazkodás hiánya bizalmi válságot okozhat, mint ezt hazánkban is tapasztalhatjuk.

A második napon a vita a politika és a tudomány kapcsolata körül éleződött ki. Az első vélemény szerint a társadalomtudományok csak a politikával kölcsönhatásban fejlődhetnek, mivel a valóság megváltoztatásának igénye teszi őket tudománnyá. Más tudósok autonóm módon fejlődő és egymástól független politikát és tudományt tartottak kívánatosnak. A legradikálisabb elképzelés szerint a szociológus nem csak írja le és fejte ki nézeteit, hanem harcoljon is értük.

A felszabadulás utáni politika a szociológia kutatási területét először teljesen lehatárolta, később részben szűkítette. Ma az elért eredmények közül csak azokat használja fel, amelyek hatalmát legitimálják. A hatvanas évek elejéig a szociológia csak a hatalom kiszolgálója lehetett. A hatvanas évek második felétől a politika részleges toleranciával viseltetett a társadalomtudományokkal szemben; ezt az időszakot a kutatási szabadság és a publikálási szabadság korlátozása jellemezte. A hetvenes évek közepe óta a tudomány eredményeinek reduktív felhasználása jellemző. A sztálini hatalmi modellből való tényleges kilépés csak a nyolcvanas évek közepétől datálható.

Az empirikus szociológia tényleges fejlődésére hazánkban eddig tehát nem is volt lehetőség, s így természetes, hogy az elméleti szociológia sem mutathat még fel jelentős teljesítményt.

A mai magyar szociológiának három válfaja létezik, mondta Hegedűs András. Ezek a „katedra”, a „valóságfeltáró” és a „praxis”-szociológia. A katedra-szociológia megjelölést pejoratív értelemben használta, értve alatta az elméleti megközelítés túlhangsúlyozását. A valóságfeltárás lényege az igazságkeresés, nem a kritika, vagy az apológia. A praxis-szociológia a gyakorlati alkalmazást helyezi előtérbe, ma ez a legfontosabb. Ez utóbbi szolgálhatja a hatalom birtokosait is, de a civil társadalom alulról való szerveződésében is segítséget nyújthat.

Nyers Rezső szerint a paternalista felfogás elhitette a társadalommal, hogy mindenért az „állampárt” a felelős. Hozzátette még, hogy ilyen szemlélettel minden valóságfeltárás hatalomellenesnek tűnhet fel. A párt ma már belátja, nem vállalhatja az egész társadalom minden részletre kiterjedő irányítását; csak politikai irányítótestület lehet. Szükség van a piacra, de az állami szabályozásra és a tervezésre is. A piaccal szembeni védekezésben a közösségi szolidaritás-effektus szerepe is jelentős; valós piac kell és valós szakszervezet.

Ferge Zsuzsa is fontosnak tartotta az „ön szabályozó piac” bevezetésével párhuzamosan az emberek védelmét szolgáló garanciák beépítését a gazdaságba, s ezzel kapcsolatban a szakszervezeti mozgalom védelmi szerepét hangsúlyozta. A társadalom tagjainak nem csak a gazdasági, hanem a másfajta relatív autonómia-igényei is egyaránt fontosak. (A polgári társadalom fejlődését is a citoyen és a burzsoázi harca jellemzi.)

Hetényi István a távlati tervezést és az életszínvonal-politikát jelölte meg a szociológia és a politika együttműködési területeként. Ma arra keresünk választ, hogyan kell életszínvonal-politikát folytatni akkor, amikor nincs gazdasági növekedés. A politika és a szociológia mai vitaterülete a vállalatok, családok, kisközösségek és egyének szintjén az, hogy a teljesítmény-orientáció óhatatlanul esélyegyenlőtlenségekhez vezet. Azonban a kisebb gazdálkodó és emberi közösségek terheit nem lehet csökkenteni (mert az egyenlőtlenség-növekedés a teljesítmény-növekedés és differenciálódás szükségszerű velejárója), csak utólagos szociálpolitikával lehet enyhíteni.

A tudomány és a politika autonóm szétválasztása szükséges későbbi összekapcsolásukhoz, s ugyanilyen fontos, hogy a tudomány és a politika független nyilvánossága között létrejön egy közvetítő közeg. (Más országokban ezt a szerepet azok a politikusok töltik be, akik a tudomány eredményeit saját nézőpontjukból feldolgozva, át tudják vinni azokat a gyakorlatba.)

Pataki Ferenc és Romány Pál a hasznosnak és eredményesnek bizonyuló alkalmazott szociológia kutatásokról – a társadalmi beilleszkedési zavarok és a regionális problémák kutatásáról beszéltek. Ezeket a területeket a problémacentrikus, multidiszciplináris megközelítések vezették eredményre. A TBZ kutatás keretében a hazai deviációt komplexen vizsgálják, s a prognózisuk a bűnözés egyre szélesebb elterjedésére mutatnak. Az általánostól eltérő jelenségek kutatásának funkciója az, hogy közelebb vigyen az általános jelenségek mélyebb megértéséhez.

A regionális differenciák kérdése (amely csak az utóbbi időkben nyert teret a szociológiai kutatásokban) egy sor aktuális problémát vet fel. Van-e a különbségek kiegyenlítésére tartálék? Léteznek-e területi feszültségek? Az a határozat, amely jogilag is elismer depressziós területeket, ez utóbbi kérdésre igenlő választ ad. Tizennégy országhatárral érintkező megyénk van, s az országhatár-menti térségek elmaradottsága komoly gondokat jelent. Nem szívesen élnek ott az emberek, nagy az elvándorlás, jelentős a népesség-erózió. Közgondolkodásunkban és tudományos szemléletünkben nem érvényesül még a regionális szemléletmód. Csak a fővárosi (és esetleg a városi) életnek van presztízse, s a tudományos intézmények is Budapesten koncentrálnak. Szerencsére az MTA tett már lépéseket a decentralizáció irányába, hiszen a Regionális Kutatások Központját pécsi központtal alapította meg.

Pozsgai Imre egy gyökeres politikai reform, illetőleg egy politikai paradigma-váltás szükségességét hangsúlyozta. Csak ez biztosíthatja majd az együttműködés, közös cselekvési terét a politikának és a szociológiának, s hozhatja létre a politikai és társadalmi cselekvés megnevezhető szubjektumait. Mindehhez alapvető intézményi változások szükségesek, az eddigi oligarchikus hatalomgyakorlással szemben egy teljes hatalomátalakító szerkezetátalakítás. Ebben a mozgástérben jöhet létre az a civil társadalom, amelyben autonóm és önrendelkező szubjektuma van a tulajdonnak és a politikának is. Az ez irányba ható társadalmi nyomás abból származhat, ha az emberek felismerik, az országnak nincs már tartaléka katasztrófákra. Az abszolutisztikus kormányzat racionalizálása csak válság-elmélyítő lehet, s az alulról építkező, önrendelkezést és autonóm személyiséget feltételező cselekvő politikai formáció lehet csak válság-megoldó és katasztrófa-elhárító.